

KORNAI JÁNOS

ÍGÉRETEK MEGSZEGÉSE

A szerző a jelen cikk egy korábbi változatát „A modern kapitalizmus gazdasági kultúrája” című konferencián adta elő Szentpéterváron, 2012. június 29–30-án. A cikk rövidített változata megjelent az Élet és Irodalom 2012. december 21. számának 23–26. oldalán.

BEVEZETÉS

Gimnazista koromban olvastam először Friedrich Schiller megrázó költeményét, a „Die Bürgschaft” (A kezeség) c. balladát [Schiller 1794, 2004] Az egyik antik görög városállam uralkodójának udvarába belopódzik Damón, törrel a tógája alatt, hogy leszúrja Dionysost, a zsarnokot. Ám az örök elfogják és a zsarnok elé hurcolják, aki keresztre feszítésre ítéli. Damón nem könyörög az életéért, de három nap haladékos kér, hogy hűgát férjhez adhassa. Felajánlja, hogy barátja itt marad, kezesként; őt megöletheti, ha nem tér vissza idejében. A zsarnok elfogadja az ajánlatot, és a barát vállalkozik a kezeségre.

Damón elrohan, és amint véget ért a menyegző, sietve indul vissza. Csakhogy váratlan akadályok tornyosulnak az útjába. Tomboló vihar nyomán kiárad a folyó, elsodorja a hidat, de ő minden erejét összeszedve átúszik az áradó vízen. Rablók támadnak rá, de harcra kel velük és kiszabadítja magát. A fáradságtól meggyötörve végül is eljut a város határáig, ahol azt hallja: éppen most emelik a magasba a keresztfát, rajta a kezesül otthagytott barát. Azt tanácsolják az arra járók: a barát már menthetetlen, legalább a saját életét mentse. De nem, ő inkább odamegy hozzá, a két barát megöleli egymást. Az eseményt hírül viszik a zsarnoknak, akinek meglágyul a szíve a hírek hallatán. Meghatja az erőfeszítés, amit Damón tett azért, hogy megtartsa szavát és az önfeláldozás, amit a barát vállalt, mert biztos volt abban, hogy Damón beváltja ígéretét. Így szól a zsarnok a két baráthoz: „... kérlek tehát, vegyetek be, mint harmadikat, frigyetekbe.” (Szabó Lőrinc fordítása, 1958)

És most ugorjunk át a költői képzelet világából a valóságba, az antik Görögországból a mai Magyarországra. Gyakran járok egy vendégházba, ahol jól ismerem az étterem kedves pincérnőit. Egyikük, Éva bankhitelt vett fel lakás- és autóvásárlásra. A bank előírásai szerint két kezesre volt szükség. Megkérte két kollégáját, Verát és Klárát, akikkel hosszú évek óta együtt dolgozott és akikkel személyes barátságban

Hálás vagyok a kutatáshoz adott segítségükért és hasznos tanácsaikért a következő kollégáknak: *Dániel Zsuzsa, Keller Tamás, Köllő János, Sylvie Lupton, Molnár Boglárka, Móra Mária és Tóth István György*. Szeretném kifejezni köszönetemet a fordítóknak, *Brian McLean*-nek és *Tóth Lászlónak*. Sokra értékelem közvetlen munkatársaim, *Fancsovits Rita, Gurzó Klára* és *Reményi Andrea* figyelmes és hatékony közreműködését. Köszönettel tartozom a Budapesti Corvinus Egyetemnek az inspiráló környezetért és kutatómunkám támogatásáért.

volt, hogy vállalják a kezességet.¹ Ígéretet tett a banknak és barátainak, hogy a hitelt rendesen fogja törleszteni. Ám végül is cserbenhagyta őket. Nem bírta a felelőtlenül vállalt terheket fizetni és megszökött a törlesztés elől, a bank pedig a kezeseken hajtja be az adósságot.

Az első képzeletbeli történetben életről és halálról van szó – és az, aki az ígéretet tette, adott szavát tűzön-vízen át megtartja. A kezes megmenekül. A másikban, a valóságos történetben az ígéret megszegése nem jár ugyan a kezesek halálával, de a két asszony, aki maga is anyagi gondokkal küszködik, keservesen fizet azért, mert munkatársuk, barátjuk megszegte ígéretét és nem teljesíti szerződésben vállalt fizetési kötelezettségét.

Mi az ígérek megtartásának jelentősége? Miért van az, hogy oly sok ember nem tartja be adott szavát? Milyen következményekkel jár az ígérek megszegésének áradata? Ezekre a kérdésekre keresi a választ tanulmányom. Írásomat főképpen magyar példák illusztrálják, de feltételezem, hogy az itt felvetett problémák más országokban is mutatkoznak és érvelésem a magyar határokon túl is felhasználható e sokrétű kérdés elemzéséhez.

FOGALMI TISZTÁZÁS

Az ígéret szó jelentése nyilvánvaló: valaki, az *ígérettevő* személy, vagy egy több személyből álló csoport vagy egy szervezet, (pl. vállalat, állami ügynökség, párt, kormány) kötelezettséget vállal valamire valakinek, az *ígéret címzettjének*, kedvezményezettjének. Utóbbi ismét lehet egy személy vagy több személyből álló csoport, (pl. egy város vagy egy ország lakossága) vagy egy szervezet. Schiller balladájában Damón az ígérettevő, a zsarnok és a barát az ígéret címzettjei; a magyar történetben Éva az ígérettevő és a két kolléga, valamint a bank az ígéret címzettje.

Az ígéret lehet egyoldalú, azaz az ígérettevő nem vár ellenszolgáltatást a címzettől. Vagy eleve kétoldalú, viszonyossági alapon létrejövő ígéretpár jelenik meg. „A” ígérettevő az ígéret kialakításakor és kimondásakor kiköti, hogy „B”, az ő ígéretének címzettje ellenszolgáltatás gyanánt ugyancsak ígéretet tesz, mégpedig „A” javára. Mindketten reciprocitásra épülő feltételes ígéretet tesznek. A reciprocitásra épülő kölcsönös ígéretet nevezük szerződésnek [Sharp, 1934, 27. old.] Én teljesítem az ígéretemet, mert arra számítok, hogy te is teljesíted a te ígéretedet.

Tanulmányomban többnyire együttesen tárgyalom az ígéret e két változatát. Csak akkor utalok a megkülönböztetésükre, ahol azt a mondanivalóm igényli.

Az ígéret sokszor informális módon hangzik el. Az étteremben ebédet rendelék. Nem kötünk szerződést, de hallgatólagosan azt ígérem, hogy az ebéd elfogyasztása után kifizetem a számlát. Más ígérek kinyilvánítása formális keretek között történik. Pl. ünnepélyes eskü hangzik el, tanúk jelenlétében, egy hagyományos ceremónia keretében. Igen gyakori az írásban rögzített részletes szerződés, amelyben a szerződő felek pontosan leírják vállalt kötelezettségeiket.

¹ A történet valóságos, de a neveket megváltoztattam.

Nincs éles határvonal az informális és a formális ígéretek között, sok az átmeneti eset. A teljesítés kikényszerítésének lehetősége többek között attól is függ, hogy magát az ígéretet formalizálták-e. Tanulmányom legtöbb helyén eltekintek a formalizálásra vonatkozó megkülönböztetésektől.

A félreértések elkerülésére jelzem: témám, „az ígélet teljesítése vagy megszegése” ellentétpár nem esik egybe egy másik, nagy figyelmet keltő ellentéppárral: egy állítás igaz-e vagy hamis? Mindkét témakör a szavakat és a valóságot szembesíti egymással, de a jelen tanulmány a szembesítés egy speciális alakzatát vizsgálja. Az „igazat mond vagy hazudik” kérdésfeltevés szembesítheti egymással az adott pillanatban elhangzott szót az adott pillanat (vagy a múlt) valóságával, esetleg olyan valósággal, amely teljesen független a szó kimondójától. Ezzel szemben a „teljesíti-e vagy megszegi-e az ígéretét” kérdésfeltevés a ma kimondott szót szembesíti az ígértetvőnek az ígélet elhangzása utáni saját tetteivel és annak késleltetve mutatózó végeredményével.

A TÉMA KÖRÜLHATÁROLÁSA

Fő célom az ígéretek megtartásával és megszegésével összefüggő jelenségek bemutatása és a jelenséggel kapcsolatos gazdasági, politikai és etikai problémák felvetése. Olyan kérdéseket tárgyalok a továbbiakban, amelyekkel mindannyian találkozunk a mindennapi életben, amelyekről sok szó esik a sajtóban, a közbeszéd más fórumain, barátok összejövetelén vagy a parlamentben. Van, aki arra panaszkodik, hogy az építőipari cég nem végezte el rendesen, a megállapodás szerint a lakás felújítását. Közgazdászok az ingatlanszerzésről felvett hitelek késleltető törlesztésének következményeiről vitatkoznak. Az ellenzék gyűlésén a kormánypárt be nem váltott kampányígéreteit kérik számon. Azt kutatom, hogy mi a közös ezekben az első látásra nagyon eltérő jelenségekben? Találhatunk-e bennük azonos vagy nagyon hasonló viselkedési „mintázatot” (*pattern-t*) és társadalmi mechanizmust? Elvezetnek-e hasonló döntési dilemmákhoz és reakciókhoz? Tanulmányom eléri a célját, ha segített az olvasónak a szerteágazó problémakör áttekintésében, és annak megértésében, mennyire összetett, bonyolult jelenségről van szó.

Nem vállalkozom arra, hogy jelentést adjak az ígérteteljesítések általános állapotáról. Nem tudom megmondani, vajon javult-e vagy romlott-e ebben a tekintetben a világ, s ezen belül Magyarország állapota. Noha csupa megfigyelhető és az esetek nagy részében objektíve mérhető jelenségről van szó, sajnálatos módon azonban csak szórványosan állnak rendelkezésre adatok.

Szóba kerülnek a tanulmányomban a teendők: mit lehetne tenni annak érdekében, hogy gyakoribbá váljék az ígéretek tisztességes teljesítése. Ám nem tűztem magam elé az ígéretek teljesítésére irányuló „hadjárat” haditervének, akcióprogramjának kidolgozását.

Mondanivalómat magyarországi tapasztalatok fényében mutatom be, ám a magyar példák kizárólag bizonyos jelenségek illusztrálására szolgálnak, nem pedig általános érvényű megállapítások igazolására.

ELSŐ ÁTTEKINTÉS: ÖT ÍGÉRETTÍPUS

Érdekes kutatási téma lenne az olyasfajta ígéretek megszegésének vizsgálata, amelyeket a magánélet szférájában tesznek egymásnak az egyének. Pl. a házasságszédelgő, aki sorra-rendre elhagyja azokat, akiknek házasságot ígért. A jelen tanulmány nem foglalkozik a magánélettel; azokra az ígéretekre összpontosítja a figyelmet, amelyek szorosan kötődnek a gazdasági és politikai élethez. Öt alaptípust emelek ki.

A) *A termelő ígérete a felhasználónak*: milyen terméket vagy szolgáltatást bocsát a felhasználó rendelkezésére, mikor, milyen feltételek mellett.

B) *A felhasználó ígérete a termelőnek*: mennyit és mikor, milyen feltételek mellett fizet a termelőnek a kapott termékért vagy szolgáltatásért.

Az A és a B típusú ígélet rendszerint reciprok jellegű, együtt rögzítik egy (formális vagy informális) adásvételi szerződésben. Az áttekintést azonban megkönnyíti, ha a kétféle ígéletet előbb külön-külön tárgyaljuk, és későbbre hagyjuk kapcsolatuk vizsgálatát.

C) *Az adós ígérete a kölcsönzőnek* (rendszerint banknak vagy más pénzügyi szervezetnek): mikor, milyen feltételek mellett fizeti vissza adósságát.

D) *A kormány (a központi kormány vagy a helyi önkormányzat) ígérete az állampolgárnak*, valamennyi állampolgárnak vagy azok egy körülhatárolt csoportjának: milyen szolgáltatást biztosít a számukra, milyen feltételek mellett.

E) *A politikus (politikus egyén, párt, vagy politikai mozgalom) ígérete a választópolgárnak*: milyen programot fog végrehajtani, ha megválasztják.

Ez az öt alaptípus nem foglalja magában a gazdasági és politikai szférában elhangzó ígéretek valamennyi válfaját, de elegendő ahhoz, hogy példájukon bemutassuk a tanulmányban tárgyalandó összefüggéseket és problémákat.

A) A TERMELŐ ÍGÉRETE A FELHASZNÁLÓNAK

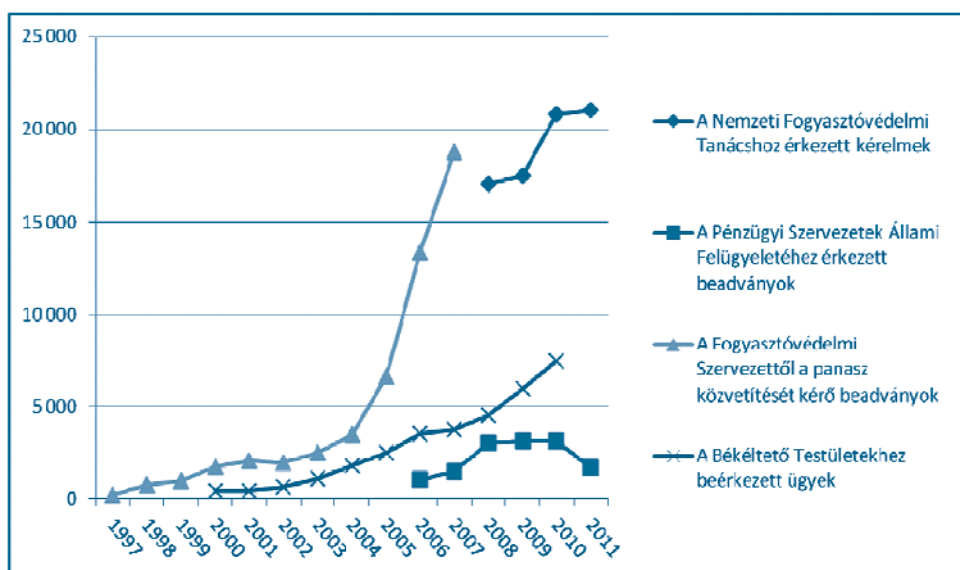
Mindennapos jelenség mindannyiunk életében: a villanyszerelő megígérte, hogy kedden 10-kor jön, nem mentem a munkahelyemre, hogy fogadhattam – de nem jött. A tetőszigetelő elvállalta, hogy gondosan szigeteli a terasz padlóját – és az alatta lévő szoba az első nagy esőben átázott.

A két példában egy-egy kisiparos az ígélettevő termelő és a háztartás az ígélet címzettje. A további vizsgálathoz – miközben a címzett maradjon a háztartás – az ígélettevők körét kiterjeszthetjük sokkal szélesebb körre, mindazokra, akik bármiféle terméket szállítanak vagy szolgáltatást nyújtanak a háztartás számára, a fodrásztól a taxisig, a fogorvostól a kábeltévé vállalatig. A „termelő” lehet egyszemélyes vállalkozás, kis-, közép méretű vagy nagyvállalat.

Magyarországon a fogyasztó többféle szervhez fordulhat panaszával. Az 1. ábra négy adatsort mutat be; mindegyik a panaszok számának növekedő tendenciáját jelzi. Nem tudjuk, hogy a sérelmek valóban gyakoribbak lettek-e vagy csak a hivatalos bejelentési készség nőtt-e. Az adatok bizonyára nem fogják át az összes szerződésszegést, mivel az esetek nagy részében a károsult nem fordul jogorvoslatért hatóságához.

A fogyasztó szemszögével nézve az eseményt, sokféle következménye van az ígéret megszegésének. Rontja a felhasználó anyagi körülményeit, (továbbra sem ég a villany a pincében, sokba kerül a mennyezet újrafestése). Az anyagi veszteségen túlmenően rontja a károsult közérzetét: bosszankodik, vagy súlyosabb baj esetén felháborodik.

Az ígéret címzettje lehet egy másik termelő, azaz az ígéretszegés a vállalatközi (vagy szervezetközi) input-output áramlásban okoz zökkenőket. Az alkatrészt gyártó vállalat a megígért ütemtervhez képest késik a szállítással, ettől felborul az alkatrészt felhasználó vállalat termelésének rendje. Sokféle veszteség keletkezik: le kell állni egy egész részlegnek, ami kiesést okoz az értékesítésben; a munkások vesztegelnek. Amennyiben a késlekedés sokszor ismétlődik, óvatosságból nagyobb készletet kell felhalmozni, ami tőkét köt le. Sok esetben nem a szállítmány beérkezésének időpontjával, hanem a minőségével van baj. Ha a felhasználó nem vette észre az input hibáját és beépítette a termékébe, akkor leronthatja saját outputjának minőségét, ami előbb-utóbb veszteségeket okoz az értékesítésnél. Mindez vég eredményben csökkenti a felhasználó vállalat vagy egyéb szervezet hatékonyságát.

Megjegyzések. A *Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság* központi állami hatóság. A *Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete* központi állami hatóság, általános feladata a bankok, biztosítók és más pénzügyi szervezetek állami ellenőrzése. Tevékenysége kiterjed a pénzügyi szervezetek ügyfeleitől érkező panaszok kivizsgálására is. A *Fogyasztóvédelmi Alapítvány* civil szervezet, amely tanácsokat ad, továbbá a hozzá érkező panaszokat eljuttatja az illetékes állami hatósághoz. Nincs hatóági rendelkezési joga. A *Békéltető Testületek* független állami szervezetek, amelyek a hozzájuk írásban beérkezett kérelmek alapján igyekeznek egyezséget létrehozni a felek között.

Források: Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság (2012a, b, c, d), Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete (2012a, b, c) és Fogyasztóvédelmi Alapítvány (2012). Utóbbi forrásból merítettük a Békéltető Testületekre vonatkozó adatokat is.

1. ábra: Fogyasztói panaszok száma, 1997–2011

Akárcsak a háztartás esetében, itt sem kizárólag anyagi károkról van szó. Minden baj, amit a beszállító termelő ígéretszegése idézett elő, irritálja a felhasználókat a munkástól az igazgatóig, ideges hangulatot teremt. Ezt a lélektani hatást is hozzá kell adni az ígéret megszegésének közvetlen következményeihez.

Különösen súlyos károk keletkeznek azoknál a termelő-felhasználó kapcsolatoknál, amelyek jellegüknél fogva az időben elhúzódnak. Ide sorolható minden hosszabb időszak alatt megvalósuló beruházási projekt, ideértve minden építkezést. A tevékenység kezdetekor a projekt beszállítói szerződéses kötelezettségeket vállalnak. A projekt minden résztvevőjének egymással összhangban, fegyelmezetten kellene teljesítenie vállalt kötelezettségeit. Minden mulasztás, minden szerződésszegés zavarokat okoz a többi résztvevőnél is. Minél többen sértik meg a szerződéses fegyelmet, minél súlyosabbak a mulasztások, annál inkább elhúzódik a végrehajtás, annál rosszabb lesz az építkezés, a beruházás hatékonysága.

Sajátos önvédelmi mechanizmusok épülnek ki a felhasználók részéről. Ez megfigyelhető a háztartásoknál is. Manapság könnyű találmányra iparosok vagy vállalatok nevét megtalálni az interneten. Sokan azonban inkább azt a termelőt vagy szolgáltatót veszik igénybe, akit egy barát vagy ismerős már kipróbált és ajánlott. Olyan ember legyen, aki megtartja, amit ígér – ez a kiválasztás egyik legfontosabb kritériuma.

Még inkább így van ez a vállalatközi kapcsolatokban. A felhasználó vállalat beszerzési osztálya nem mindig kutatja végig az összes számba jövő forrást, nem minden alkalommal szerez be sok helyről ajánlatokat, hanem annak adja fel a rendelést, akiben megbízik. Egymásban megbízó termelők és felhasználók hálózata alakul ki. Ennek a „network”-ön belüli szelekciónak megvannak a maga előnyei, de kockázattal is jár. [Woodruff, 2004.] A megmerevedett kapcsolati háló szűkíti a versenyt, eleve elzárkózik potenciális kedvező ajánlatok elől. Nem ritkán korrupttá válnak az egymáshoz ragaszkodó partnerek; kölcsönös szívességekkel puhítják fel a szigorú kereskedelmi feltételeket, elnézőek a szerződésszegésekkel szemben.

B) A FELHASZNÁLÓ ÍGÉRETE A TERMELŐNEK

Magától értetődőnek tűnhet, hogy egy piacgazdaságban a felhasználó fizet a kapott termékért vagy szolgáltatásért. Amikor a magánszemély a boltban vásárol, a fodrász, vagy a gyors cipőtalpaló szolgáltatását veszi igénybe, akkor természetesen azonnal teljesíti a tranzakció mögött lévő informális szerződés rá eső részét: kifizeti az ellenszolgáltatást. Más a helyzet azokban az esetekben, amikor az események normális menetében időben késleltetések vannak egyfelől a termék leszállítása, a szolgáltatás nyújtása, másfelől a pénzbeli ellenérték kifizetése között. Jellemzően ez a helyzet a vállalatközi kapcsolatokban, különösen építkezések, vagy még általánosabban, beruházási projektek esetében. Amennyiben a szerződés előírja, a vételár egy részét előlegképpen előre oda kell adni. A fizetség egy másik részét a szállítmány megérkezését követő záros határidőn (mondjuk 30 vagy 60 napon belül) kell teljesíteni. A fizetségnek esetleg egy további részét viszaratarthatja a vevő mindaddig, amíg ki nem próbálta a használatba vett jószágot (pl. műszaki berendezést vagy építményt.)

Sajnos, a *B* típusú szerződészegésekre vonatkozóan kevés átfogó adat áll rendelkezésre.

Kezdjük a háztartással, mint felhasználóval. Nem ismerek átfogó és részletes adatokat arról, mennyi a háztartás kifizetetlen adóssága a magántermelőkkel szemben.² Viszont rendszeresen figyelik a háztartások közüzemi tartozásait. [Sík, 2011, Bernát 2012]. 2011-ben a megkérdezett háztartások 20 százaléka, 2012-ben 22 százaléka nem fizette idejében a közüzemi számláit. Ez három-négyszerese a 6 százalékos körüli európai átlagnak. [Lásd továbbá Ingatlan és befektetés, 2012.]

Ha a közüzemek következetes eréllyel megkövetelnék a számlák időben történő kifizetését, a szerződészegő háztartások súlyos bajba kerülnének, hiszen ezek a szolgáltatók természetes monopóliummal rendelkeznek. A villanyáram, a folyó víz gyakorlatilag pótolhatatlan. Első látásra azt hinné az ember, hogy a kiszolgáltatottság kemény fizetési fegyelmet kényszerít ki. A valóságban azonban a magyar politikai, szociális és kulturális adottságok mellett másképpen – ellentmondásosan és zavarosan – alakul a helyzet, éppen ellentétes előjelű, irányú a hatás. Mivel az áram- vagy a vízszolgáltatás kikapcsolása drámai hatással járna, és az együttérző emberek a szerződést megszegő, a fizetést elmulasztó emberekkel rokonszenveznének, ezért a közüzem az esetek jelentős részében nem meri megtenni, még azokban az esetekben sem, amikor azt a jogszabály megengedné és a szociális szempontok, a rászorultság mérlegelése sem szólna a drasztikus intézkedés ellen. Ez pedig még azokat is szerződészegésre biztatja, akik esetleg képesek lennének az adósságot legalább részlegesen törleszteni. (Eközben pedig nem ritka, hogy a társadalom szolidaritására valóban rászorult, mélyszegénységben élő családok maradnak közszolgáltatás nélkül.)

Igen nagy az esedékes fizetést elmulasztó, szerződészegő vállalatok részaránya, gyakori a fizetési határidők túllépése. Külön is érdemes megjegyezni, hogy a fizetési kötelezettségüket mulasztó, hátralékban lévő szervezetek között nagy számban vannak állami ügynökségek és köztulajdonban, (központi vagy helyi kormányzati tulajdonban) lévő szervezetek, pl. kórházak, iskolák, egyetemek.³

A szerződészegés áldozatai ezekben az esetekben a terméket szállító vagy szolgáltató vállalatok. Ha nincs elegendő likvid pénztartalékuk és nem eléggé hitelképesek, akkor a megszolgált bevételeik késlekedése vagy végleges elmaradása létüket fenyegeti.

Mind gyakoribb a vállalati csőd. Lehet, hogy a vállalat azért került bajba, mert nem sikerült vevőt találnia a kereslet általános csökkenése miatt. Vagy azért nem keresik a termékét vagy szolgáltatását a vevők, mert rendszeresen elköveti az *A* típusú ígéretségést, azaz késve vagy hibásan szállít a vevőinek, akik elfordulnak tőle. Az is megtörténhet, hogy áldozatul esett a saját vevője által elkövetett *B* típusú ígéretségének. Ő, a termelő rendesen teljesítette saját kötelezettségét, de a felhasználó nem fizet.

2 Keller (2012) érdekes adatokat közöl a háztartások eladottságáról a visegrádi országok régiójában. Az ott közölt, 2009-ben végződő adatsor, amely az EUROSTAT (2011) jelentésén alapul, azt mutatja, hogy Magyarországon növekedett legnagyobb mértékben a háztartások eladósodottsága.

3 A közintézmények kifizetetlen számlaállománya 2012 májusában igen tetemes összeg, 42,2 milliárd forint volt (Népszava, 2012.).

Az eladó azzal próbálja magát védeni, hogy a szerződésben kiköti: a vételár egy részét előre kell fizetni [Raiser, Rouse és Steves, 2004.] Ez azonban csak részleges védelmet nyújt. Ha attól a durva szerződésszegéstől meg is oltalmazza, hogy a vevő egyetlen fillért sem fizet, azt nem akadályozza meg, hogy az előleg után még fennmaradó kötelezettségét késve vagy egyáltalán ne teljesítse.

A jogosan járó bevételek elmaradása anyagilag megkárosítja a vállalat tulajdonosait, veszélyezteti a pénzügyi bajokkal küszködő vállalat által fenntartott munkahelyeket, és ha a baj végül a kapuk bezárásához vezet, a munkavállalók az utcára kerülnek.

Akárcsak az előbb tárgyalt *A* típusnál, itt sem csupán anyagi veszteségekről van szó. Ennek a szerződésszegésnek az áldozatainál is vége a nyugalomnak, a biztonságérzetnek; az emberek elkeseredettek és dühösek. Gyakoriak a pénzüket követelő vállalkozók tiltakozó megmozdulásai.

C) AZ ADÓS ÍGÉRETE A KÖLCSÖNZŐNEK

A terméket vagy szolgáltatást kibocsátó vállalat *kereskedelmi hitelt* nyújt a felhasználó vállalatnak, ha nem ragaszkodik a vételár azonnali kifizetéséhez, hanem tudomásul veszi a fizetség késleltetését. Ez bevett gyakorlat a piacgazdaságban; a szokványos adásvételi szerződések előre rögzítik a fizetés megengedett halasztásának határidejét. Amikor azonban a vevő ehhez képest késik, *kényszerhitelezésre* kerül sor; a szerződésszegéssel a kereskedelmi hitelállomány növelésére kényszeríti az eladót.

Térjünk át a hitelállomány másik, nagyobb részére, a *bankhitelre*. Ebben a viszonylatban a bank vagy más, bankhoz hasonló pénzügyi szervezet a hitelnyújtó, és a háztartás, vagy a vállalat, vagy más szervezet (nonprofit szervezet, állami ügynökség, egyesület stb.) az adós. Tehát – a jelen áttekintés összefüggésében – az adós az ígértevé és a bank az ígérte címzettje.

Tekintsünk először a háztartási szektor adósságaira. Az elmúlt években rohamosan felgyorsult e szektor eladósodása. Mint aki hirtelen felfedezi az alkohol okozta mámor örömet, úgy kapott rá a magyar lakosság számottevő része a hitelre történő vásárlás szenvedélyére. Mind többen vettek fel hiteleket autó vásárlására, és ami még nagyobb volumenű tartozás keletkezésével járt, lakás vagy ház vételére vagy építésére. A jelzáloghitelek igen nagy hányadára vonatkozóan a tartozást nem a magyar nemzeti pénznemben, forintban számolták el, hanem külföldi pénznemben, főképpen svájci frankban, mert a kölcsön felvételének pillanatában a forint után igen magas, a külföldi pénznem után igen alacsony kamatot kellett fizetni.⁴ [A lakossági devizahitelezés történetéről lásd Hudecz, 2012.]

A kölcsön felvételét követően két nagy változás ment végbe. Magyarországot is elérte a nemzetközi válság, és ennek következtében az adósok egy része elvesztette munkahelyét és/vagy keresete lényegesen csökkent. Ugyanakkor nagymérték-

⁴ A magyar lakosság eladósodásával és ezen belül az ún. „devizahitelesek” problémájával számos tanulmány foglalkozik. (Lásd pl. European Economic Advisory Group, 2012, 125–127.old., Hudecz, 2012.)

ben meggyengült a forint a svájci frankhoz és más nyugati pénznemekhez képest. A törlesztőrészlet, amely a háztartás eredeti jövedelméhez képest elviselhetőnek tűnt, az aktuális jövedelemhez viszonyítva félelmetesen magasra vált. Rohamosan nőtt a hitelállománynak az a része, amelynek törlesztésében elmaradás mutatkozik. Az 1. és 2. táblázat második és harmadik sora mutatja be ezt a vészterhes tendenciát.

1. táblázat Fizetési késedelemmel bonyolódó hitelek állományának növekedése, 2008–2011 (2008. decemberi adat = 100)

Mutatószám	2008. december	2009. december	2010. december	2011. december
Hitelek összesen	100	134,8	164,6	194,3
Lakossági hitel	100	145,8	188,3	228,6
Lakossági jelzáloghitel	100	168,1	232,1	310,6
Más szektoroknak nyújtott hitel	100	124,8	143,0	163,1

Forrás: Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete (2012d).

2. táblázat A fizetési késedelemmel bonyolódó hitelállományok részaránya, 2008–2011, százalékban

Mutatószám	2008. december	2009. december	2010. december	2011. december
Hitelek összesen	12,3	17,5	20,9	25,2
Lakossági hitel	16,7	24,5	28,3	34,7
Lakossági jelzáloghitel	12,5	20,2	24,5	32,4
Más szektoroknak nyújtott hitel	9,9	13,5	15,8	18,7

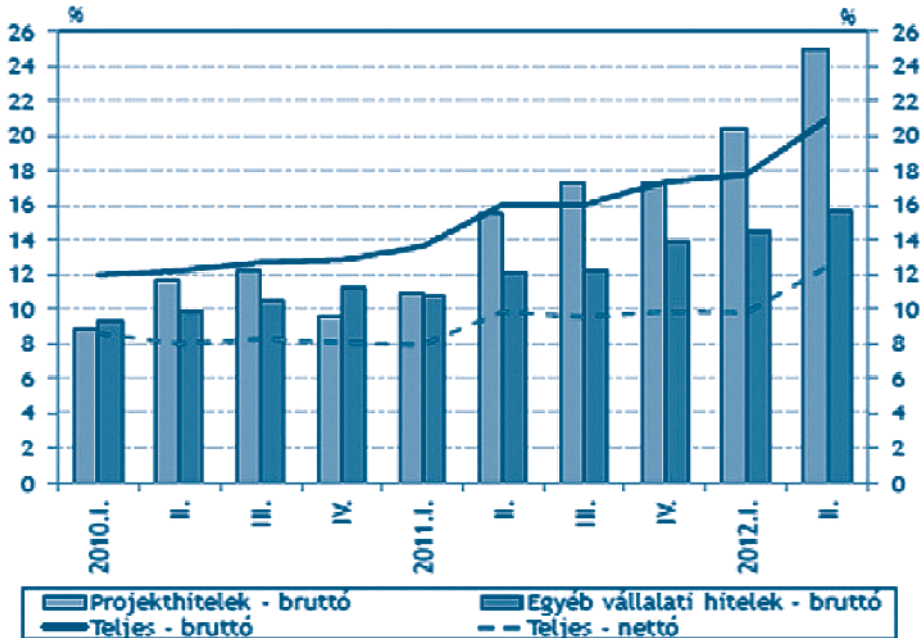
Megjegyzés. A „részarány” a megfelelő összesítő tétel százalékában értendő. (Pl. a fizetési késedelemmel bonyolódó lakossági hitel 2008-ban az összes lakossági hitel 16,7 százaléka volt.)

Forrás: Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete (2012d).

Tanulmányom nyelvén kifejezve: a háztartások számottevő része folyamatosan megszegi a hitelnyújtóknak tett ígéreteit. Sokuk legalább részlegesen, esetleg késve, de mégis fizet, azaz csak félig-meddig szegi meg az ígéretét. Mások viszont végleg fizetéképtelenné váltak; itt az ígéret teljes megszegése ment végbe. Tanulmányom ezen a helyen csupán magára a jelenségre kívánja felhívni a figyelmet, mert hozzátartozik a teljes áttekintéshez; nem térhetek ki e bonyolult jelenség okainak részletes tárgyalására. Annyit azért máris hozzá kell tennem: szó sincs arról, hogy kizárólag az ígérteveket, a vállalt kötelezettség teljesítését elmulasztó háztartásokat terheli a felelősség a kialakult helyzetért. A bankok sokszor elmulasztották a háztartás hitelképességének gondos ellenőrzését és valósággal rábeszéltek a jövőendő adóst a hitel felvételére, mert ettől jövedelmező üzletet reméltek. Más szóval, a visszafizetési ígérek címzettjei a saját maguk által felállított csapdáikba sétáltak bele.

A gazdasági növekedés megtorpanása, a recesszió visszavetette a vállalati szektor fizetőképességét is. Fenyegetően megnőtt a késedelmes vállalati hitelek részaránya.

Ezt a fenyegető tendenciát mutatja be a 2. ábra, valamint az 1. és 2. táblázat utolsó sora. (A két táblázatban „más szektorokon” elsősorban a vállalati szektornak, valamint az EU és a magyar állam által finanszírozott projekteknek folyósított hiteleket kell érteni.) A 2. ábráról leolvasható, hogy a projekthitelek állományának egynegyede a „nemteljesítő” hitelek kategóriájába tartozik. Ez igen magas arány.

Megjegyzés. Az MNB a 90 napon túl lejárt hiteleket tekinti „nemteljesítő” hitelnek.
 Forrás. Magyar Nemzeti Bank (2012), 33. old.

2. ábra A nemteljesítő vállalati hitelek aránya

Tanulmányom fogalmi rendszere élesebb kifejezéssel nevezi nevén az ábrán és a két táblázatban bemutatott trendet: nő azoknak a vállalatoknak a száma, amelyek nem teljesítik a bankoknak tett fizetési ígéretüket. Ugyanez elmondható számos helyi önkormányzatról is, amelyek tetemes összegű hiteleket vettek fel, és nem képesek ezeket a szerződésileg megígért ütemezésben visszafizetni.

D) A KORMÁNY (A KÖZPONTI KORMÁNY VAGY A HELYI ÖNKORMÁNYZAT) ÍGÉRETE AZ ÁLLAMPOLGÁRNAK

Egyes jogszabályok betű szerint is állami kötelezettségeket vállalnak el, mások legalábbis hallgatólagosan, implicit módon tartalmaznak ígéretet. Foglalkozunk most azokkal a jogszabályokkal, amelyek hosszú távú állami kötelezettségvállalásokat foglaltak meg. A címzettek, a jogszabály kedvezményezettjei – bízva az állam ígé-

retében – ehhez igazodva rendezték be hosszú távra az életüket, családi költségvetésüket és megtakarítási szokásaikat.

Egyetlen példát ismertetek, ám ez egymagában is igen nagy horderejű. A magyar kormány 2010-ben és 2011-ben váratlanul, drámai fordulattal radikálisan átalakította a nyugdíjrendszert. Azelőtt a központba befutó nyugdíjjárulékok meghatározott hányadát magánnyugdíjpénztárakba utalták át. Ezt nevezték a nyugdíjrendszer „második pillérének”. Az új intézkedések nyomán megszűnt a korábbi gyakorlatnak ez az igen fontos eleme. Ettől kezdve a nyugdíjjárulékok teljes összege az állami nyugdíjalapba áramlik. Kormányzati nyomásra a pénztártagok túlnyomó nagy része feladta nyugdíjpénztári tagságát. A magánpénztárakban felgyűlt tőkét hirtelen áttelelték az állami költségvetésbe, a pénz nagy részét már el is költötték folyó állami kiadásokra. [Simonovits, 2011, European Economic Advisory Group, 2012, 128. old.] Nem ennek a tanulmánynak a feladata annak eldöntése, hogy az új helyzetet kodifikáló új törvények megfeleltek-e az alkotmányosság és jogbiztonság követelményeinek. Tekintélyes magyar és külföldi jogászok határozott nemmel felelnek a kérdésre. Nem a döntések legalitásához szólok hozzá, hanem maradok tanulmányom témájánál. A lakosság – érthető módon – *az állam ígéretének* tekintette azt, hogy a járulék egy részével, amely a magánnyugdíjpénztárakba folyt be, folyamatosan gyarapodni fog az a tőke, amely az ő egyéni tulajdonát képezi. A rendszer átalakítása, a „második pillér” felszámolása szemében azt jelenti, hogy az állam megszegte az ígéretét. Ma még bizonytalan, hogy a rendszer változása mit jelent a jövőbeni nyugdíjasok jövedelme szempontjából. Az anyagi veszteség/nyereség nagyságáról senki sem lesz képes érdemleges becslést adni a jövőben sem, mert nem lesz mihez hozzámérni. Utólag senki sem mondhatja meg, mennyi lett volna a magánnyugdíjpénztár által generált öregkori jövedelem, ha nem szüntetik meg. Annyi azonban bizonyos, hogy akik nem valódi önkéntes elhatározással, hanem a kormányzat nyomására adták fel öregkori jövedelmük részleges fedezetét a magánpénztár várható jövedelméből, csalódottak, felháborodtak az állam ígéretének megszegése miatt és aggódnak a jövőjükért.

E) A POLITIKUS (EGY POLITIKUS SZEMÉLYISÉG, VAGY EGY PÁRT, VAGY POLITIKAI MOZGALOM) ÍGÉRETE A VÁLASZTÓPOLGÁRNAK

Minden parlamenti választásokra épülő politikai rendszerben sokszor panaszkodnak az állampolgárok amiatt, hogy a politikusok fűt-fát ígéretnek a választási kampány során, és utána nem tartják be az ígéreteiket. Magyarországon is, amióta újra többpártrendszerre vált, gyakran hangzik el – joggal – ilyesfajta éles és kiábrándult kritika a politikai pártokkal és a vezető politikusokkal szemben.

Nincs helyünk huszonegy évre visszamenőlegesen elemezni a politikai ígéret és a megvalósulás viszonyát. Most csak a legutóbbi, 2010-es választásig megyek vissza. Akkor is sokféle ígéret hangzott a pártvezérek és a választási kortések szájából. A Fidesz, az a magyar párt, amely végül megnyerte a választásokat, eléggé óvakodott attól, hogy számszerű, és ezért utólag egyértelműen számonkérhető kötelezettségeket vállaljon. Egyetlen szám mégis elhangzott részükről és igen nagy benyomást tett a választókra: 1 millió új munkahely megteremtését ígérték [Matolcsy, 2010] Tíz

évet adtak maguknak az ígéret teljesítésére. Később, már a kormányra kerülésük után a Fidesz egyik fő gazdaságpolitikusa konkrétabbá tette az ígéretet: az időarányos részt teljesítik a következő parlamenti ciklusban, azaz négy év alatt 400 000 munkahelyet teremtenek [Varga, 2010].

Az ígéret eddig esedékes részét nem teljesítették, az összes foglalkoztatottak számának növekedése jóval lassabb a megígértnél. És ha a foglalkoztatás számait felbontjuk összetevőire, kiderül, hogy azt a szociális segélyt kiváltó, éhbérért, állami pénzen dolgoztatott közmunkások létszámának gyors növekedése tornászta fel. Közben a normális munkaviszonyban dolgozó valódi foglalkoztatottak száma számos szektorban csökkent.

Az ígéret címzettjei elsősorban azok voltak, akik szívesen munkába álltak volna – őket súlyos anyagi veszteség érte. Itt is hozzá kell tenni a beteljesítetlen ígéret okozta hangulati veszteségérzetet. A munkanélküliség azokat is a fenyegetettség érzésével tölti el, akiknek van munkahelyük. Sok aggódó embert reménnyel töltött el a szavazatukra igényt tartó párt fogadkozása – és most kiábrándulva látják, hogy az ígéretet, legalábbis eddig, nem tartották be.

INTERAKCIÓK

TOVÁBBGYŰRŰZŐ HATÁSOK A TERMELÉSBEN ÉS A HITELRENDSZERBEN

Az előző alfejezetben áttekintettük az ígérek megszegésének alaptípusait, és mindegyiknél szóba kerültek mind az anyagi veszteségek, mind a sérelem áldozatainak lelkiállapotára, hangulatára, közérzetére gyakorolt hatások. Valamennyi károsodást egymástól elkülönülve vizsgáltuk. Valójában az ezernyi vagy százezernyi mikrojelenség között sokféle interakció megy végbe.

A legismertebb ezek közül a késlekedő vagy végképpen elmaradó fizetségek, azaz a tanulmány osztályozása szerinti *B* típusú ígéretszegés továbbgyűrűző hatása. A „G”, a „H” és az „I” vállalatnak fizetnie kellene az „M” vállalat számára a tőle kapott termékekért – de szerződést szeg és nem fizet. Az „M” vállalat maga is tartozik az „X”, az „Y” és a „Z” vállalatnak. Mivel „M”-hez nem futottak be a bevételek, ő is akarva-akaratlanul szerződést szeg és ő sem fizet. És most már az „X”, az „Y” és a „Z” vállalat is képtelen eleget tenni esedékes kötelezettségeinek és így tovább. A baj továbbgyűrűzik. A magyar gazdasági zsargon ezt a jelenséget nevezi *lánctartozásnak*. Egy-egy láncszem jelentése: a vállalat egyszerre késedelmes adós és a neki járó pénzre hiába váró kényszerhitelező. Amikor az esedékes fizetések elmaradása által létrejött láncok egymáshoz kapcsolódnak, akkor *körbetartozásról* szoktak beszélni. Ördögi kör keletkezik, olyan adósságörvény, amely egyre gyorsabban és nagyobb erővel pörög. Pl. az építőiparban 400 milliárd forintba becsülték a körbetartozások értékét; ez mintegy negyede az építőipari termelés értékének. Jól jellemzi a helyzetet az egyik közlemény címe: „Nincs kiút a körbetartozások ördögi köréből?” [MTI – Stop, 2012. Lásd még MTI – Figyelő, 2012]

Egymás után mennek tönkre a nyakig eladósodott vállalatok. És itt a *B* és *C* típusú szerződészegés átcsap *A* típusú szerződészegésbe. A súlyos pénzügyi bajokkal gyötört vállalat, termelőként, nem tudja kielégíteni termékkibocsátási vagy szolgál-

tatási kötelezettségvállalásait. Ennek is – amint az jól ismert a konjunktúraciklusok közgazdaságtanából – továbbgyűrűző hatása van. A termelés növekedése megreked, esetleg recesszióba csap át. A reálgazdaság visszaesése visszahat a vállalatok pénzügyi helyzetére, ami felgyorsítja az eladósodás spirálját.

A helyzetet súlyosbítja, hogy a *C* típusú ígéretszegések, (azaz a bankhitelek törlesztésénél-visszafizetésénél mutatkozó elmaradások) közvetlen pénzügyi kárvalottja a bankszektor. Akármekkora is a saját felelősségük abban, hogy ennyire megnőtt a késedelmesen vagy egyáltalán nem visszatérülő hitelek részaránya, a következmény mindenképpen a bankszektor pénzügyi állapotának romlása. Más tényezők mellett ez is közrejátszik abban, hogy a bankok hitelezési tevékenysége ijesztő mértékben szűkült. Ez visszatartja a termelés növekedését, sőt egy recessziós folyamat egyik előidézőjévé válhat. Az ok-okozati láncolatban megjelenik a további következmény, amiről már fentebb szó volt: tovább csökken a háztartási és a vállalati szektor fizetőképessége, ami újabb ígéretszegési köröket generál.

Az *A*, *B* és *C* típusú mikro-ígéretszegések tömeges előfordulása a fentiekben vázlatosan leírt, egymást felerősítő interakciók közvetítésével végeredményben súlyos makroökonómiai károkat okoz.

A ROSSZKEDV ÉS A ROSSZ PÉLDA „TOVÁBBGYŰRŰZÉSE”

A közgazdász, az idevágó jól ismert elméletekre hivatkozva, könnyen felismeri a termelésen és a hitelrendszeren végighullámzó „továbbgyűrűzéseket”; azokat a multiplikátorhatásokat, amelyek az ezer kis mikroszintű ígéretszegés interaktív hatását súlyos makroszintű válsággá duzzasztják. Az viszont már inkább a szociálpszichológus szakmájába vág, hogy az ígéretek megszegése feletti bosszankodás, düh és felháborodás miképpen ragad az egyik emberről a másikra. Az egyik állampolgár idegesen hagyja el az otthonát, mert a vízvezeték-szerelő, határozott ígérete ellenére nem jött el tegnap és ma reggel nem folyt a meleg víz a csapból. Autójában dühösen és udvariatlanul szól ki az útjában álló gyalogosra, aki ettől bosszús hangulatba kerül. Munkahelyén veszekszik a kollégáival. A nap végén irritált hangulatban térnek haza, ráragasztván saját mérgüket, rosszkedvüket családjuk tagjaira. A rosszkedv, az ingerültség, mint valami gyorsan terjedő fertőzés, ragad az egyik emberről a másikra.

Nem csak a rossz hangulat jár fertőző hatással. Ugyancsak járványszerűen terjed a rossz példa. Sokan mondják magukban: „Ha mások újra és újra megszegik a nekem tett ígéretet – miért legyek én a balek, aki mindig megtartja a szavát?” Minél több rossz példát lát maga előtt az ember, annál inkább eltölti ez az érzés: miért legyen ő az a kivétel, aki – a saját kárára – mégis csak komolyan veszi a saját ígéretét? Ebben a „lélekről-lélekre” terjedő továbbgyűrűzésben önmagától begerjed és felerősödik a hibás kör; az ígéretszegés több és még több ígéretszegést szül.

A politikai-állami és a gazdasági szféra emberállománya nincs elszigetelve egymástól, forgóajtón közlekednek a tehetségesek és/vagy ügyesen helyezkedők, változtatva a politikai-állami és az üzleti pozíciókat. Ha az egyik szférában megszokják a felelőtlen ígéretést és az kötelezettség megszegését, akkor ezt a viselkedésmódot átvihetik a másikba.

3. táblázat. Közvélemény: betartják-e ígéreteiket a politikusok

Ország	A politikusok szavahihetőségében kételkedők aránya (százalékban)
Olaszország	77,8
Lettország	67,4
Magyarország	66,7
Oroszország	65,1
Japán	61,0
Spanyolország	60,1
Izrael (zsidók lakta)	59,2
Németország (kelet)	59,1
Szlovénia	56,6
Franciaország	56,6
Írország	55,0
Csehország	52,7
Lengyelország	52,5
Amerikai Egyesült Államok	51,1
Németország (nyugat)	49,5
Új-Zéland	47,9
Svédország	46,5
Nagy-Britannia	46,4
Ausztrália	44,8
Kanada	42,4
Ciprus	35,4
Norvégia	33,9
Svájc	32,8
Fülöp-szigetek	30,8
Bulgária	23,7
Izrael (arabok lakta)	18,2
Total	49,0

Megjegyzés. A felmérés az International Social Survey Programme elnevezésű nemzetközi kutatási program keretében készült, a minta kikérdezése 1994–1995-ben folyt. A felmérés metodikájára vonatkozó információk a forrásként megadott közleményben találhatóak.

A kutatók a következő kérdést tették fel: Mennyire ért egyet vagy mennyire nem ért egyet a következő állítással? Az emberek, akiket parlamenti képviselőnek választunk, megtartják azokat az ígéreteket, amelyeket a választás előtt tettek.

1. Erősen egyetérték
2. Egyetérték
3. Véleményem: sem egyetértés, sem egyet-nem-értés
4. Nem értek egyet
5. Erősen nem értek egyet.
8. Nem tudok választani, nem tudom.
9. Nem válaszolok.

A táblázatban olvasható számok értelmezése a következő: országonként kiszámítottuk, mi azok részaránya az összes válaszolók számához viszonyítva, akik a 4. vagy 5. választ adták. Ezeknek a százalékban megadott részarányoknak a csökkenő sorrendje szerint soroltuk fel a felmérésben szereplő országokat. A táblázatot Keller Tamás állította össze.

Forrás: International Social Survey Programme (1996).

Különösen veszedelmes, ha az utca emberében, az egyszerű átlagpolgárban az a benyomás alakul ki, hogy „azok ott fent”, a politikai hatalom csúcsain nem állják a szavukat. Egy nemzetközi felmérés adatait mutatja be a 3. és 4. táblázat.

4. táblázat. Közvélemény: betartják-e ígéreteiket a politikusok

Ország	A politikusok szavahihetőségében bízók aránya (százalékban)
Izrael (arabok lakta)	44,2
Fülöp-szigetek	41,0
Ciprus	32,7
Bulgária	31,7
Írország	29,5
Ausztrália	28,4
Norvégia	27,6
Kanada	25,7
Új-Zéland	24,5
Amerikai Egyesült Államok	24,2
Svájc	23,5
Franciaország	21,2
Nagy-Britannia	21,1
Németország (nyugat)	19,7
Szlovénia	18,5
Izrael (zsidók lakta)	16,5
Lengyelország	14,8
Spanyolország	14,8
Csehország	14,6
Németország (kelet)	14,3
Svédország	14,2
Japán	12,9
Olaszország	10,4
Oroszország	10,3
Magyarország	10,2
Lettország	8,8

Megjegyzés. A felmérésre vonatkozó információkat a 3. táblázat közli.

A táblázatban olvasható számok értelmezése a következő. Országonként kiszámítottuk, mi azok részaránya az összes válaszolóhoz viszonyítva, akik az 1. vagy a 2. választ adták. Ezeknek a százalékban megadott részarányoknak a csökkenő sorrendje szerint soroltuk fel a felmérésben szereplő országokat. A táblázatot Keller Tamás állította össze.

Forrás: International Social Survey Programme (1996).

A 3. táblázat a politikus szavahihetőségében erősen kételkedők részaránya szerint rangsorolja az országokat. Magyarország az elsők között van; a lakosság kétharmada élesen, vagy nagyon élesen elveti azt a derűlátó állítást, amely szerint a politikusok betartják választási ígéreteiket. A 4. táblázat a politikus szavahihetőségében erősen bízók részaránya szerint rangsorol. Ebben a táblázatban Magyarország a sereghaj-

tók közé került: csak minden tizedik magyar gondolja azt, (erős, vagy éppenséggel igen erős meggyőződéssel), hogy a politikusok betartják a kampányokban kimondott ígéreteiket.

„Ha azok ott fent megtehetik, hogy nem állják a kimondott szavukat, miért legyek én, a kisember az, aki 100 százalékig teljesíti azt, amit ígért?” Elszomorító, hogy ez a gondolatmenet bizonyára végigfut sok ember agyán.

AZ ÍGÉRET TELJESÍTÉSÉNEK ÉS MEGSZEGÉSÉNEK MORÁLIS MEGÍTÉLÉSE

Sokféle kétely tölti el az embereket. Mégis abban reménykedem, hogy a legtöbben továbbra is azt vallják, hogy az ígéretet be kell tartani. Vajon miért gondolják ezt? A válasz nem magától értetődő, hiszen az ígértező sokszor jól jár, ha megszegi adott szavát. Itt tanulmányom témája elvezet egy sokkal átfogóbb problémakörhöz, az emberek cselekedeteinek morális megítéléséhez.

A filozófusok között nincsen egyetértés az etika alapvető kérdéseire adott válaszban.⁵ Nem érzem magamat kompetensnek abban, hogy vitáikhoz érdemben hozzászóljak. Más megközelítésből szeretnék kiindulni. Vajon „az utca emberei”, a gazdaság és a politika cselekvőalanyai hogyan ítélik az ígéret megsejtését?

Néhány oldallal előbb, az ígérteztetés fő típusainak áttekintésekor refrénszerűen visszatért a kommentár: a teljesületlen ígérteztetés áldozatai bosszankodnak, felháborodnak. Tulajdonképpen elítélik az ígérteztetés pusztá tényét is, hiszen az elemi tisztesség megkövetelné, hogy mindenki tartsa meg a szavát.⁶ „Én is teljesítem, amit ígértem – tőled is elvárom ezt. Mihez is vezetne az, ha mindenki csak ígérteztetés és utána fittyet hányna a saját szavára?” Nagyon sokan gondolkodnak így, talán az emberek nagy többsége. Még ha sohasem volt filozófiai könyv a kezükben, itt közel kerülnek a *kantiánus* állásponthoz, valamint a *kontraktualistákhoz*, ahhoz a filozófiai iskolához, amely a társadalmi megegyezés gondolatából vezeti le az etikai alapelveket.

Tanulmányom előbb a fő típusok tárgyalásakor, majd az ígérteztetés események interakciójának bemutatásakor nagy nyomatékkal emelte ki a jelenség káros *következményeit*. Ugyanígy járnak el az emberek, amikor elmondják: mekkora veszteséget okozott számukra a másik fél ígérteztetés. Az érvelés ilyenkor közel kerül a filozófia egy másik áramlatának, az ún. *konzekvencialista* iskolának a gondolatmenetéhez. Azért kell erkölcsösen viselkedni, többek között az ígérteztetés megtartani, mert a tisztességtelen cselekményeknek káros következményei vannak. Szinte kézenfekvő az érvelésnek ez a vonala a közgazdasági gondolkodás számára.

A kérdés filozófiai irodalmát olvasva az a benyomás alakult ki bennem, hogy az említett alternatív megközelítések talán elméletileg sem összeegyeztethetetlenek

5 Széles körű áttekintést ad a főalternatív etikai elméletekről a *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2008) „Promises” címszava. Lásd továbbá Patterson (1992) cikkét, amely az ígérteztetés értékével kapcsolatos irodalom több fontos művét kommentálja.

6 Az angol nyelvben szép kifejezés van erre: „*common decency*” – a magyar „elemi tisztesség” nem tükrözi eléggé árnyaltan ezt a fogalmat.

egymással.⁷ Mindenesetre jól megférnek egymás mellett, egymást kiegészítve és megerősítve a hétköznapi emberek morális ítélezéseiben.

Lássunk egy példát az összeegyeztetésre. A beteg dühös, mert az orvos, aki a magánrendelőjében magas honorárium ellenében kezeli, azt ígérte, hogy megadott időpontban fogadja – és mégis igen hosszú időn át várakoztatta. Ha utána ítéletet formál magában, akkor az elemi tisztesség megsértését látja az eseményben. „Vajon mit szólna ahhoz az orvos, ha legközelebb őt várakoztatná órákig a drágán fizetett ügyvédje vagy autószerelője?” És persze fontosnak tartja a megszegett ígéret általa elszenvedett következményét, a várakozással elvesztegetett időt. Összehasonlítás tesz, informális „költség-haszon” számítást végez magában: ennél többet akkor sem kellett volna várnia, és megtakarította volna a honoráriumot, ha az államilag finanszírozott ingyenes szakrendelőt keresi fel.

Amikor az ember túljut az ígéretszegés által kiváltott első bosszankodáson vagy felháborodáson és rászánja magát morális ítéletalkotásra, akkor – hasonlóan az állami igazságszolgáltatás keretei között születő bírói ítéletekhez – nem alkalmaz szimpla formulákat, túlságosan leegyszerűsített sémákat. Nem elégedhet meg a kijelentéssel: minden ígéretszegést erkölcsileg el kell ítélni. Mérlegelni kell a körülményeket, amelyekben a történet lejátszódott.

Nem találtam a jogi, szociológiai és filozófiai szakirodalomban olyan művet, amely magyarországi lakosok körben végzett módszeres megfigyelésről vagy kikérdésen alapuló felmérésről számolt volna be. Viszont hozzáférhetőek idevágó amerikai tanulmányok. Lehet persze, hogy hasonló szituációban az amerikai reakciók megoszlása eltér a magyartól, de azért így is tanulságos lesz, (már csak az alkalmazott kutatási módszertan szempontjából is) egy-két amerikai vizsgálat ismertetése.

Shavell [2006] cikkének már a címe is témánk közepébe talál: „Immorális-e a szerződészegés?” A szerző egy kis mintán felmérést végzett. Többek között a következő kérdést tette fel az interjúalanyak. Tegyük fel, hogy egy háztulajdonos egy konyhaberendezéssel foglalkozó vállalkozót bízott meg konyhája felújításával. A „Renovátor” szerződésben vállalta a feladatot, de közben rájött, hogy a költség több lesz, mint amire számított. Ezért nem teljesítette vállalását. Kérdés: vajon „nem etikus”-nak (unethical) minősíti-e a válaszadó a szerződés megszegését? Ötfokozatú skálán adhatott választ a megkérdezett: kezdve az „(1) határozottan nem etikus” minősítéssel és végezve az „(5) határozottan etikus” felelettel. A 41 válasz közül 38 az (1) és (3) között szóródott, mindössze hárman adták a „(4) valamelyest etikus” minősítést. Senki sem minősítette „(5) határozottan etikusnak”. A válaszok eloszlása azonban lényegesen módosult, ha az eredeti kérdést más fontos részletekkel egészítették ki. Pl. hozzátették: tisztázták-e előre, mit kell tenni, ha kiderül, hogy a költségek magasabbak az előre kalkulált összegnél? Leszögezték-e előre, hogy a szerződés akkor is érvényes, ha a költségek nagyobbak a vártnál? Megállapodtak-e előre a kártérítésben arra az esetre, ha a Renovátor nem teljesíti az ígéretet? Minél inkább megértették az interjúalanyok, hogy adódhatnak „enyhítő körülmények”, annál körültekintőbben ítéleztek.

⁷ A filozófiai irodalomban ismeretesek olyan művek, amelyek kísérletet tesznek részleges, korlátok közötti összeegyeztetésre. Lásd pl. Nozick (1974).

Wilkinson-Ryan és Baron [2009] tanulmánya hasonló életközeli példák segítségével próbálja kitapogatni az emberek morális ítéletét szerződészegési ügyekben. Többféle képzeletbeli történethez kapcsolódva kérdéseket tettek fel, és mindegyik történethez más-más mintától kértek állásfoglalást. Pl. az egyik történetben, amelyet véleményezésre előadtak az interjúalanyoknak, a következő probléma vetődött fel. Egy társaság ünnepi összejövetel céljára kibérli egy étterem helyiségeit. Az étterem tulajdonosa azonban el akar állni a szerződéstől, mert váratlanul jóval kedvezőbb ajánlatot kapott. Két változatban folytatódik a történet. Az egyik változatban az étteremtulajdonos azt ajánlja fel: üljenek le együtt, tárgyaljanak és egyezzenek meg az általa fizetendő kártérítés összegében. A másik változatban nincs szó közvetlen tárgyalásról, hanem a tulajdonos egy külső közvetítőt kér fel a kártérítés összegének megállapítására. Valamennyi kísérleti felmérés igazolja: a szerződésben foglalt kikötések, és a szerződés megszegéséhez kapcsolódó mozzanatok részleteinek megismerése nagyban befolyásolja azokat, akik morális ítéletet alkotnak az eseményről.

Micsoda különleges „laboratóriumi” feltételek kínálkoztak az elmúlt néhány évben a magyarországi szociológusok és jogászok számára, amikor a fél ország vitatkozott a „devizahitelesek” kisegítésének problémáiról! Nem kellett volna történeteket mesterségesen kitalálni, mert a valóságos események állították elő azokat az eseteket, amelyekről megkérdezhették volna az emberek morális ítéletét, mégpedig nemcsak az ígéretrelációban érintett, hanem a kívülálló személyekét is. Kár, hogy a magyar társadalomtudomány művelői nem ragadták meg ezt az alkalmat.

Hasznos lesz ezen a ponton *általános síkon* összefoglalni: melyek azok a körülmények, amelyeket mérlegelnie kell annak, aki morális ítéletet mond valamely ígéretszegésről.

1. Jóhiszeműen (az ismert jogász latin kifejezéssel: *bona fide*) vállalta-e a kötelezettséget az ígérettevő? Vagy tulajdonképpen már eleve tisztában volt azzal, hogy úgy sem fogja betartani, de álnok módon mégis ígéretet tett?

2. A jóhiszeműség szükséges feltétele a korrekt ígéretnek – szükséges, de nem elégséges. Alaposan átgondolta-e, hogy az ígéret valóban teljesíthető-e? Schiller hőse minden erőfeszítésre, vakmerő küzdelemre kész volt, hogy szavát állja. Ám eléggé meggondolt volt-e, amikor azt vállalta, hogy három napon belül visszaér? Nem lett volna baj a három nappal, ha nincs esőáradat, ha nem támadnak rablók. Az ígérettevő – és ez igen gyakori jelenség – a lehetőlegszerűebbre szabott határidőt vállalja, ami beválik, ha nincs váratlan akadály. Csakhogy igen gyakori, hogy igenis vannak akadályok, és ezért a reális határidőt mindig „ráhagyással”, tartalékidővel együtt kellene megszabni. Szegény Damón, akit éppen keresztre feszítésre ítéltek a zsarnok, nem sokat gondolkozhatott a tartalékidőn. De mástól, nyugodtabb helyzetben igenis elvárható az óvatosabb kalkuláció. És nem csak az ígérettevőtől, hanem az ígéret címzettjétől is. A „devizahiteles” példára visszatérve, mind az adós, mind a hitelező felületesen és felelőtlenül kalkulált, figyelmen kívül hagyva az előre nem látható nehézségek kockázatait.

3. Körültekintő kikötéseket tett-e már előzetesen – egyoldalú ígéret esetén az ígérettevő, kétoldalú szerződés esetén mindkét szerződő fél –, hogy amennyiben az ígéret teljesítése meghiúsul, milyen kárpótlásban részesül a másik fél?

4. Milyen motívumok készítetik az ígérettevőt az ígéret megszegésekor? Nagyobb egyéni haszon reményében szegi-e meg a szavát? Vagy tőle független külső körü-

mények, okok magyarázzák, hogy csak részlegesen vagy egyáltalán nem teljesül az ígéret?

5. Előre nem látott akadályok esetén mindent megtett-e az ígértető, hogy az ígéret teljesen vagy legalább részlegesen megvalósuljon? Schiller hősét többek között azért is tiszteljük, mert hősiességével küszködött ígérete teljesítéséért.

6. Akadályoktól függetlenül – kellő gondossággal törekszik-e az ígértető a kötelezettség teljesítésére? Vagy gondatlanság miatt nem teljesíti maradéktalanul az ígéretét?

7. Ha a szerződés meghiúsult, és a szerződés nem írta elő pontosan a kárpótlást, törekszik-e az ígértető a károsulttal való tárgyalásos megegyezésre? Vagy kész helyzet elé állítja? Esetleg elzárkózik a kárpótlás elől?

Aki egy ígértetési esemény felett morális ítéletet kíván mondani, köteles lelkiismeretesen mérlegelni mind az enyhítő, mind a súlyosbító körülményeket. Ha az ítélező az ígértetés áldozata, okvetlenül szembe kell néznie azzal is, hogy mennyiben terheli őt magát a felelősségnek legalább egy része. Aki az igazi mulasztást elkövette, nem ritkán alkalmazza védekező taktikaként az áldozat vádolását. („Blame the victim”, így hangzik az angol formula.) Ezt a fajta visszavágást persze igen sok esetben teljes joggal utasítja vissza a károsult. Ám bármennyire indokolt is adott esetben ennek a galád ellentámadásnak az elhárítása, nem ad automatikus felmentést a károsultnak az alól, hogy önként megvizsgálja: vajon ő is felelős-e azért, ami bekövetkezett. Sokszor legalább egy hibát elkövetett, amit – ha másnak nem is – önmagának bevallhat: hiszékeny volt. Ketten kellene egy félrevezető kötelezettségvállaláshoz: az egyik, aki a hamis ígéretet megteszi és a másik, aki elhiszi és hagyja, hogy az orránál fogva vezessék.

KÉSZTETÉSEK AZ ÍGÉRETEK TELJESÍTÉSÉRE VAGY MEGSZEGÉSÉRE; A TELJESÍTÉS KIKÉNYSZERÍTÉSE

A most következő fejtegetést nem akarom leszűkíteni az ígértetek megszegésének eseteire. Benyomásom szerint, bár ezt semmiféle módszeres megfigyeléssel nem tudom igazolni, szerencsénkre gyakoribb az ígéret teljesítése, mint a megszegése. Párhuzamosan tárgyalom a két, egymással ellentétes jelenség indítékait.

Nem csak az ígértető indítékairól akarok szólni, hanem az ígértetek címzettjeinek készítetéseiről is. Sőt az ígértetrelációban szereplő két félén kívül szóba kerülnek majd a reláción kívüli szereplők is, akik befolyásolják vagy befolyásolhatnák az események menetét.

A „készítés” szó önként vállalt cselekményekre utal. Párhuzamosan tárgyaljuk a teljesítés *kikényszerítésének* jelenségét is.

ERKÖLCSI ÖSZTÖNZŐK

Itt tulajdonképpen annak a gondolatmenetnek a folytatása következik, amelyet a tanulmány előző szakasza kezdett el. Az ígértetők nagy része tisztességes ember, aki jóhiszeműen kötelezettséget vállal és derekasan törekszik ígértetének teljesítésére.

Tekintsünk a piaczgazdaság üzleti világára. Nagy tévedés lenne azt hinni, hogy minden tranzakciót jogászok közreműködésével írásban megfogalmazott szerződések szabályoznak. Külön ígéret nélkül, a „szokásos üzletmenet” rutinszerű ismétlésével megy végbe sokféle input-output-áramlás. Vagy ha a termelő és a felhasználó kötött is szerződést, az korántsem szabályoz mindent a legapróbb részletekig. A felek, a másik fél tisztességében bízva, sok mindent nyitva hagynak a szerződésben. *Macaulay* [1963] jogászprofesszor felmérést végzett amerikai üzletemberek körében és azt tapasztalta, hogy ezt a kötetlenséget természetesnek találják, és meg sem próbálnának mindenre kiterjedő szerződésekre építeni kapcsolataikat. Egyébként a közgazdaságtan körében kidolgozott *szerződéselmélet* szigorú matematikai-logikai bizonyítást ad arra, hogy lehetetlen „*tökéletes*” szerződést kötni és nem is lenne gazdaságos arra törekedni [Hart, 1988a és 1998b, Bolton és Dewatripont, 2005]

Az ígéretek megszegése ritkábbá válhatna, ha erősebben érvényesülnének az ígéretek megtartására készítő erkölcsi ösztönzők. Nem akarnék itt morálprédikációba kezdeni. De azért hangsúlyozni szeretném, hogy szükség van az adott szó szentségét az agyakra véső nevelésre, amiben részt kell venniük a szülőknek, az oktatás minden intézményének, minden munkahely főnökeinek és így tovább. Az erkölcsi nevelés feladatözönéből két mozzanatot emelek ki.

Az egyik a sajtó szerepe. Ritka az olyan nap, amelyen szóba ne kerülne a képernyőkön, a nyomtatott újságok betűtengerében és az interneten valamilyen ígéret teljesítése körüli visszasság vagy éppenséggel botrány. De szinte soha sem jelenik meg vagy hangzik el olyan elemzés, amely tárgyilagosan és elmélyülten vizsgálná az esemény etikai oldalát és kész lenne morális ítéletet mondani. Az ígéretségésekről szóló felületes híráradat cinizmust szül. „Ha ilyen sokan teszik – miért ne tennem én is?”

A másik probléma, amit az erkölcsi ösztönzés tárgyalásakor szóvá akarok tenni, azzal a jelenséggel függ össze, amit munkáimban „a puha költségvetési korlát szindrómájának” neveztem el. Tanulmányom elsőrészében, a *B* és *C* típusú ígéretségés tárgyalásakor már előkerült azoknak az adósoknak (eladósodott, súlyos pénzügyi helyzetbe került háztartásoknak, vállalatoknak, kórházaknak, önkormányzatoknak és más szervezeteknek) az ügye, akik nem teljesítik fizetési kötelezettségeiket. Ki kell-e őket menteni? Vagy hagyjuk-e magukra, legyen az ő gondjuk, miként keverednek ki a nehéz helyzetből? Amikor egy-egy epizód kapcsán előkerül a téma, a hozzászólók felhoznak számos *közgazdasági* érvet a kimentés mellett és ellen: hogyan hatna a termelésre, a foglalkoztatásra, a bankrendszer és az állami költségvetés állapotára és így tovább. Viszont rendszerint elsikkad a kérdés *etikai* vetülete. A gyakran előforduló, szinte előre biztosra vehető „bail-out” *pedagógiai hatást* fejt ki. Arra tanítja az adóst, hogy nyugodtan szegje meg ígéretét, nincsen abban semmi szégyellni való. Holott adósságot vissza nem fizetni igenis szégyenletes – még ha vannak is rá enyhítő körülmények! Sohasem javasoltam, hogy kivétel nélkül mindenkit, aki képtelen kikeveredni a bajból saját erejéből, nyugodtan cserben kell hagyni. Ezt azonban nem lenne szabad tömegesen megtenni oly módon, hogy közben jóformán soha sem merül fel az adósok saját felelőssége; nagyon ritkán hangzik el egy szó az ígéretségés morális vonatkozásairól.

Pontosan ez történt most Magyarországon, amikor a kormány bejelentette, hogy magára vállalja másfélezer kisebb település helyi önkormányzatának teljes adóssá-

gát és a nagyobb települések adósságának jelentős részét, átlagosan a felét. Utóbbi esetekben a „kimentés” aránya nem lesz egyöntetű, hanem attól függ majd, hogy mennyire szegény vagy jómódú a település. Más szóval a kimentés nem függ attól, hogy az adósságot milyen mértékben idézte elő a helyi vezetők felelőtlensége és pazarlása. Fel sem merült a kormányzati kimentés bejelentésekor a kölcsönt felvevő vezetők erkölcsi felelőssége. „Minek takarékoskodni, ha teljesen egyformán bánnak el azokkal, akik keményen küzdenek a költségek csökkentéséért és mindent megtesznek ígéretük teljesítéséért és azokkal, akik felelőtlenül pazarolnak” – így zúgolódtak sok helyen a helyi vezetők.

Mondanivalómat egy további, szinte alig hihető epizóddal illusztrálom, amely a már többször említett „devizahiteles” hosszú történetében következett be, nevezetesen a 2012 elején lezajlott ún. „végtörlesztéssel”. Gondoljunk át két tipikus történetet.

Az *első történet* szereplője szegény sorsú, kevés iskolát végzett családfő, aki nyomasztó lakáskörülmények között élt és kapott az alkalmon, hogy hitel segítségével jobb lakáshoz juthat. A bank valósággal rátukmálta a kölcsönt, és nem figyelmeztette kellő nyomatékkal a kockázatokra. A történet szomorúan folytatódik. A kölcsön felvételekor még volt munkája, azóta elvesztette a munkahelyét. A forint gyengülése nyomán magasra nőtt a törlesztőrészlet. Most már jó ideje képtelen fizetni, és mivel a lakás, amelyben családjával együtt élt, szolgált jelzálogul, talán nemsokára kilakoltatják. Vele kapcsolatban valóban két etikai elv ütközik: a szolidaritás elve, amely a bajbajutottak megsegítésére kötelez és vele szemben az egyéni felelősség elve, amely szerint ki-ki maga visel felelősséget a döntéseiért, a hibás kölcsönfelvételi döntésért is. A jelen esetben saját morális felfogásom szerint az első érték, a szolidaritás elve esik nagyobb súllyal latba; emberünket és családját ki kell menteni a szorult helyzetből.

A második történet szereplője felkészült, tájékozott, jól kereső, közgazdasági vagy jogi végzettségű ember. (Az e körbe tartozók egy része állami tisztviselő.) Jó lakásban lakik. Azért vett fel tetemes kölcsönt, mert a lakásépítés jó befektetésnek ígérkezett, hiszen hónapról-hónapra nőttek az ingatlanárak. Kiderült, hogy hibásan döntött; sokat veszített az üzleten. Állása ma is megvan, rendszeresen fizeti a törlesztőrészleteket. Szokott életmódját nem fenyegeti a kilakoltatás réme, hiszen jó lakásban lakik és a hitel segítségével egy másik lakást vásárolt vagy épített. Ha az addicionális ingatlant el is vesztené, nem válna hajléktalanná. Az ő esetében nem látok morális dilemmát. Ha nyert volna a befektetésen, nem sajnálnám tőle. Ha meg veszített – az legyen az ő gondja.⁸

Nos, a „végtörlesztési processzus”, amelyet a kormányzó politikai erő törvényerőre emelt, lehetővé tette, hogy a „devizahiteles” egy összegben kifizesse az adósság hátralékát. Az eljárás alkalmazását több feltételhez kötötték. Az 1. számú feltétel szerint az adósnak az elmúlt hat hónapban rendszeresen fizetnie kellett az esedékes

⁸ Évek óta napirenden van a kérdés, ennek ellenére sem a kormányzat, sem a bankok, sem a tudományos intézetek nem szerveztek meg olyan reprezentatív felméréseket, amelyek képet adtak volna az eladósodott háztartások szociális és jövedelmi eloszlásáról. Nem állt még csak megközelítő becslés sem rendelkezésre annak áttekintésére, hogy az adósok között mekkora a szociálisan rászorultak, kisegítésre erkölcsileg jogosultak részaránya és mekkora azoké, akik befektetési célra vették igénybe a kölcsönt.

részleteket. Ez a feltétel máris kizárta a fenti első történet szereplőjét, aki akkora bajban van, hogy képtelen a részleteket rendesen fizetni. A 2. számú feltétel szerint a hátralékot egy összegben, igen rövid idő elteltével ki kell fizetnie. Honnét szedjen össze a mi szegény emberünk ennyi pénzt? Viszont második történetünk szereplője könnyen teljesíti mind az 1., mind a 2. feltételt és ezért szinte automatikusan jár neki a végtörlesztési sémában való részvétel joga. A második történet szereplője a jómódú rétegek tagjait reprezentálja; azokat a csoportokat, amelyeket ezzel a szíves-séggel is magához kíván kötni a kormányzó politikai erő.

A végtörlesztést magyar forintban kellett fizetni, mégpedig a bankokra államilag rákényszerített, a piacnál lényegesebb alacsonyabb árfolyamon átváltva az addig devizában átszámolt hátralékot. A „végtörlesztők” együttesen 370 milliárd forint körüli összeget nyertek ezzel a lehetőséggel, főként a bankok, kisebb részben pedig az államkincstár, (azaz az adófizetők) terhére [Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete 2012e]. Megdöbbenően nagy összegről van szó; érthetetlen, hogy ez az esemény nem kapott nagyobb figyelmet a politikai vitákban.⁹

A költségvetési korlát puhításának extrém példáját szolgáltatta az uralkodó politikai csoport. Mindenki tanulhat belőle. Érdeemes megszegni az ígéretet – jelen esetben: az adósság rendes visszafizetésére vonatkozó kötelezettségvállalást. Ha profitszerzés céljából vetted fel a kölcsönt és jól kereső ember vagy, semmiféle megszegés nem ér, sőt még jutalmat is kapsz, az adósságod tetemes részét mással fizettetik meg.

Ezzel a „pedagógiával” szemben nem ígérkezik túl hatásosnak a szülő vagy a tanár naiv intelme: „Vigyázz, gyermekem, nehogy felelőtlen ígéretet tegyél!”

REPUTÁCIÓ

Az ígértevéket adott szavuk megtartására készíti, hogy növelni kívánják reputációjukat. Az apró ígéretek sokaságának gyakori megszegése, vagy akár csak egyetlen nagy kötelezettségvállalás teljesítésének látványos elmulasztása lerombolhatja a reputációt.

A vállalatokat többféle motiváció sarkallja reputációjuk növelésére. Az elismertség megkönnyíti számukra termékeik vagy szolgáltatásaik értékesítését. Már korábban említettem: a vevő szívesen ráhagyatkozik az általa jól ismert és nagyra becsült szállítókra. A magasabb reputáció lényeges előny a riválisokkal folytatott versenyben. Ennyiben gazdasági érdekek is fűződnek a reputációhoz. Ezt kiegészítik, sőt felerősítik lélektani hatások. „Az elsőők között vagyunk”, „bennünket mindenki nagyra tart” – ez a tudat joggal levezeteti a vállalat vezetőinek hiúságát.

Hasonlót mondhatunk a politikai pártok és szervezetek reputációjáról is. Nyilvánvaló, hogy nem csak a választás előtti napok sikerei vagy kudarcai alapján dönt a választó, hanem nagy hatást gyakorol a hosszú időalatt kialakult reputáció is. A nagyobb reputáció javítja az esélyeket a választás megnyerésére, a hatalom megragadására. De nem csak a hatalomért való harc készíti saját reputációjának növe-

⁹ Az összeg nagyságának érzékeltetésére jelzem: ez kb. az állami költségvetés tervezett 2012. évi hiányának több, mint a fele.

lésére. A politikus örömet leli a reputációjában, élvezi az elismertséget és a népszerűséget – lélektanilag könnyen érthető ez.

Az ígértelevő betartja ígéretét. Miért? Mert ezt parancsolja neki a saját lelkiismerete, egészséges morális érzéke? Vagy mert tudja, hogy tisztességes viselkedése, szavainak tettere váltása jó benyomást tesz majd másokra és növeli a reputációját – és ebből áttételes haszna is lesz a gazdasági versenyben vagy a politikai küzdelemben? Nehéz a szétválasztás; a kétféle késztetés együtt fejt ki a hatását.

A reputáció foka nem folytonos változó, amelyet tetszés szerinti léptékben lehet hol növelni, hol belenyugodni a csökkenésébe. Egyike azoknak a társadalmi jelenségeknek, amelyeknél a változás sebessége – egy adott pontról elindulva – a változás irányától függ. Egy vállalat, egy párt, egy gazdasági vagy politikai vezető reputációja rendszerint lassan és fokozatosan nő, ahogy gyűlnek a kedvező tapasztalatok a munkáját figyelő emberek körében. De ha kitudódik, hogy áltatta őket, hogy szavát szegte, akkor a reputáció hirtelen összeroppanhat.

Az ígéretek teljesítésére késztető harmadik tényező a teljesítést erőszakkal kikényszerítő jogrend és igazságszolgáltatás. Erre mindjárt rátérünk, de már itt előrebocsájtok egy megjegyzést. Az üzleti világban az első és a második tényező bizonyos fokig és bizonyos körülmények között képes pótolni a harmadikat. [Macaulay, 1963, Kornhauser, 1883]. Minél erősebb késztetést ad az ígéretek megtartására, a szerződések teljesítésére az ígértelevő belső erkölcsi ösztönzése és minél erősebben törekszik reputációjának növelésére, annál ritkábban van szükség arra, hogy jogi útra tereljék az ígéretszegés miatti sérelmeket.

A SZERZŐDÉS TELJESÍTÉSÉNEK KIKÉNYSZERÍTÉSE JOGI ESZKÖZÖKKEL

Itt most nyugodtan szorítkozhatunk az üzleti világ szerződéseire. A választási kampányban tett felelőtlen ígélet megszegését nem tiltja a büntető törvénykönyv. Ezt a fajta ígéretszegést a választó bünteti – feltéve, hogy felismeri a vele szemben elkövetett vétket és élni akar (és tud) a büntetés lehetőségével a szavazófülkében.

A modern jogállam szofisztikált jogszabályokat alkalmaz a szerződésszegés üldözésére. Magánjogi perekben kártérítéseket ítélnak meg. A félrevezető szándékkal tett hazug ígéretekért, vagy a szerződés teljesítésének elmulasztását előidéző súlyos gondatlanságért vádat emelhet az ügyész és büntetést szabhat ki a bíróság. Speciális törvények szabályozzák a csődeljárást, az adósságok kifizetésére lefoglalt vagyontárgyak értékesítését, a jelzálogként lefoglalt lakásból való kilakoltatást és így tovább. A törvény szigora nem csak azt hivatott elősegíteni, hogy a károsultat minél inkább kárpótolják. Együttal elrettentő hatást is várnak tőle: az ígértelevő féljen az ígélet megszegésének következményeitől.

A legrégebbi jogállami hagyományokkal bíró országokban sem működik százszázalékos tökéletességgel a szerződések betartását kikényszerítő apparátus. Sajnos, Magyarországon sokkal inkább csikorog ez a gépezet, mint a fejlettebb demokratikus államokban. Sok az olyan ügyvéd és vállalati jogász, aki kevésbé felkészült, mint a nyugati kollégáik. Nagyon elhúzódnak a perek. Nem ritka a téves bírósági ítélet.

Külön figyelmet érdemel a pénzügyileg tönkrement vállalatok kezelése. Ha kiderül, hogy egy cég képtelen kifizetni valamennyi adósságát, akkor csődeljárás indul ellene. Ez a bíróság kezében van; az nevezi ki a felszámolót, (a csődbiztost), aki az erre vonatkozó jogszabályok figyelembevételével intézkedik többek között arról, hogy a cég megmaradt vagyonát hogyan értékesítsék, és hogy melyik hitelezőt milyen mértékben elégítsenek ki. Itt már szó sincs a szerződéses fizetési kötelezettségek hiánytalan teljesítéséről, hanem a csupán részleges teljesítés hozadékát és a vállalat fennmaradt vagyonának értékét kell elosztani a kárvallott hitelezők között. Számos körülmény nehezíti a szerződések legalább részleges teljesítéséért vívott utóvédharcot.

Az egyik nehézséget a modern kapitalizmus egyik jól ismert intézménye támasztja: a „korlátozott felelősség” elve. A részvénytársaság, vagy a kft. tulajdonosai csak a befektetett tőkéjük erejéig felelősek az adósságokért. A legrosszabb esetben ez teljesen elvész; a befektetés maradékértéke átkerül a pórul járt hitelezők tulajdonába. Ám a tulajdonos a magánvagyonával nem felel az adósságért. Ha a tulajdonosok és a vezető menedzserek ügyesek voltak, akkor – valahol a legalitás és az illegálitás határmezsgyéjén – még az utolsó pillanatokban nagy értéket kimentettek a cég vagyonából és kevés maradt a hitelezők kielégítésére. Sok az olyan joghézag a magyar törvényekben, amely megkönnyíti az ilyesfajta ügyeskedést – a szöszegők javára, a károsult hitelezők rovására. A joghézagok ismeretére specializálódott jogászok, zugüggyvédek eleve úgy fogalmazzák meg a szerződést, hogy ügyfelük – a törvény betűjének megszegése nélkül – megsértse a törvény szellemét, amely pedig fair módon mindkét fél érdekeit védené.

Az még a kisebbik rossz, ha egyáltalán létezik a cég, amelynél csődeljárás indul. Más cégek egyszerűen eltűnnek, ha szorul a hurok. A magyar üzleti zsargon „fantomcégeknek” nevezi ezeket a különös vállalatokat. Megjelennek, fűt-fát ígérnek, a megrendelt árukat és szolgáltatásokat felhasználják – és mire a fizetésre kerülne a sor, nyomuk veszett. Nincs, akin számon lehetne kérni az adósságot.

Miközben az államtól azt kell elvárni, hogy a maga törvényes eszközeivel kikényszerítse a magánszerződés teljesítését és ezzel is erősítse a szerződések „szentsége” iránti tiszteletet, Magyarországon az utóbbi években nem is egyszer éppen az ellenkezője történt: a kormányzat valósággal rombolta a magánszerződés tekintélyét. Három példát ismertetek; mindhárom felrázta a közvéleményt.

A fővárosi tulajdonban lévő Budapesti Közlekedési Vállalat 2009-ben a vezetőkkel kötött szabályos és érvényes munkaszerződések alapján elképesztően nagy végkielégítést fizetett ki több távozó magas beosztású vezetőnek. A hír közfelháborodást keltett. Az akkor még ellenzékben lévő, azóta kormányra került párt, a Fidesz látványos kampányba kezdett és – a közvélemény rokonszenvétől kisérve – követte a végkielégítések visszafizetését. Mivel ezt szabályszerű jogi processussal nem sikerült elérni, a választások után a parlament, amelyben ekkor már a Fidesz uralkodott, sebtében új törvényt alkotott, mégpedig több évre *visszamenőleges(!) hatálylyal*. Eszerint az állami szektorban (a költségvetési szervezetekben, köztulajdonban lévővállalatoknál stb.) 2005 után folyósított végkielégítéseknek meghatározott küszöbérték feletti részére 98 százalékos rendkívüli jövedelemadót vetettek ki.¹⁰

10 Nincs helyünk az általános szabályok alóli kivételek és részleges felmentések részletes ismertetésére.

Igen ám, de ezzel különleges adóteherrel nem csak annak a néhány közlekedési menedzsernek erkölcstelenül nagy végkielégítését szereztek vissza az államkincstárnak, hanem teljesen vagy részlegesen elkobozták olyan idős tanárok, orvosok és más munkavállalók végkielégítését is, akik egy egész élet szorgos munkájával szereztek meg a jogosultságot szerény, de a 98 százalékos konfiskáló törvényben megjelölt összeghatárt túllépő végkielégítésükhöz. A kormányon lévő politikai erő és az általa uralt parlamenti többség jogi lehetőségeivel visszaélve visszamenőleges hatállyal szétverte a munkaadók és a munkavállalók szabad akaratából hosszú idővel korábban megkötött munkavállalási magánszerződését, amely többek között tartalmazta a végkielégítéssel kapcsolatos rendelkezéseket is.

A másik példa ahhoz az eseményláncolathoz kapcsolódik, amelyről már eddig is többször szó volt: a „devizahitelek” történetéhez. A bank és az adós szabályos hitelszerződést kötött. Ma már biztosan látszik, hogy e szerződések számot tevő része sok olyan elemet tartalmazott, amely kárt okozott vagy az egyik, vagy a másik, vagy mindkét szerződő félnek, és a károk tovább gyűrűztek a népgazdaság más területeire. Teljesen indokolt volt a szerződés tömeges revíziója. Ezt azonban a két szerződő félnek önként kell tennie. A kormány rábeszélheti erre őket, útbaigazítást adhat a módosítás tartalmára vonatkozóan, gazdasági ösztönzőkkel készítheti őket a változtatásra. A szerződéseket érvénytelenítheti és új szerződés kötésére szólíthatja fel az érintetteket a *bíróság* is. Ám jogállamban a *végrehajtó és a törvényhozó hatalmi ágak* nem kényszeríthetik rá, retroaktív jogszabályokkal a szerződő feleket, hogy saját jobb belátásuk ellenére módosítsák a szerződést. Márpedig a kormány ismételten éppen ezt tette, főképpen a bankszektor rovására. A bankok vezetői berzenkedtek, de végül a kormány nyomására lenyelték a keserű pirulát, és késznek mutatkoztak a rájuk erőltetett szerződésmódosításokra. Ezek az ökölcsapás keménységű állami beavatkozások papírronggyá degradálják a „magánszerződés” tekintélyét.

A harmadik példát is a kormány és a bankszektor közötti kapcsolat történetéből emelem ki. A devizahitelezéssel összefüggő tárgyalássorozat egyik fontos állomásként 2011. december 15-i keltezéssel egy – párhuzamosan magyarul és angolul megfogalmazott – „tárgyalási jegyzőkönyvet” írt alá a kormány képviselőjében Matolcsy György miniszter és Pleschinger Gyula államtitkár, a Bankszövetség részéről pedig Dr. Patai Mihály elnök és Gyuris Dániel alelnök. [Lásd a közleményt: Bankszövetség 2011, 5. és 9. old.] A dokumentum D) fejezetének 1. pontja a következőket szögezte le:

„A kormány kijelenti, hogy a banki különadó mértéke és alapja 2012-ben a hatályos szabályozáshoz képest nem változik, 2013-ban a mértéke 50 százalékkal csökken, míg 2014-ben csak az Európai Unió jogrendjében elfogadott bankadónak megfelelő, vagy az Európai Unió tagállamaiban alkalmazott bankadóalapok és bankadókulcsok átlagos mértékét meg nem haladó banki különadó kivetésére kerülhet sor.”

A 2012. őszén a parlamentnek benyújtott 2013. évi költségvetés a vállalt 50 százalékos csökkentés helyett változatlanul fenntartja a banki különadó 2012-es mértékét. A kormány nem tartotta meg ígéretét.

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Diktatúrában a zsarnoknak nem kell ígéreteket tennie a nép számára.¹¹ Nem alternatív politikai erők nyílt versenyében megnyert választás emeli újra és újra vissza az ország vezető posztjára, hanem a hatalom megtartására szolgáló erőszakgépezet, a diktatúra intézményrendszere. Ezzel szemben a demokráciában különlegesen fontos szerepet játszanak az egymással versenyző pártok ígéretei. A választó – ha jó a memóriája – felméri, mennyire tartotta be a kormányzó párt az elmúlt ciklusban a legutóbbi választásnál tett ígéreteit. Ha teljesítette adott szavát, akkor az erősíti, ha megszegte, akkor viszont gyengíti az iránta érzett bizalmat. Persze, a szó és a tett összevetése nem az egyedüli kritérium, amely szerint összemérik a jelölteket, de kétségkívül egyike a legfontosabbaknak. Aki gyengíti a politikai ígérekbe vetett bizalmat, az *a demokrácia egyik fundamentumát* ássa alá.

Szocialista parancsgazdaság elvan ígérek nélkül. A vertikális koordinációt az utasítások mozgatják, amelyet a felettes szerv ad az alárendelt szervnek. A parancs az parancs – nem ígéretet kell, hanem az utasítást kell teljesíteni. Ezzel szemben a kapitalista piacgazdaságban a horizontális koordináció elsősorban az egymás mellé rendelt egységek – a vevők és az eladók – önként kötött magánszerződése szerint bonyolódik. Persze, a magánszerződés érvényesítése, az eladó és a vevő, a hitelező és az adós ígéreteinek megtartása csak az egyik a sokféle koordinációs folyamat közül, de kétségkívül egyike a legfontosabbaknak. Aki gyengíti a magánszerződés tekintélyét, az *a kapitalista piacgazdaság egyik fundamentumát* ássa alá.

Félok, hogy Magyarországon éppen ez – a fundamentumok gyengítése – játszódik le a szemünk (és a külvilág szeme) láttára. Nincsen áttekintésem arról, hogy más országokban mennyire terjedtek el a tanulmányomban leírt visszás jelenségek; az ottani kutatókra vár a helyzet feltárása és elemzése. Annyi bizonyos, hogy Magyarország lakossága keservesen gyötrődik az ígérek megszegésének immár szinte megszokottá vált gyakorlatától.

IRODALOM

Bankszövetség (2011). Tárgyalási jegyzőkönyv. Letöltés helye: http://www.bankszovetseg.hu/wp-content/uploads/2012/10/targyalasi_jegyzokonyv_fedlapis.pdf (letöltés dátuma: 2012. november 23.)

Bernát Anikó (2012): *A magyarok negyede továbbra is küzd a havi számlákkal.*

TÁRKI Zrt.

http://www.tarki.hu/hu/news/2012/kitekint/20120620_szamla.html (letöltés dátuma: 2012. október 31.)

Bolton, Patrick and Mathias Dewatripont (2005). *Contract Theory*. MIT Press, Cambridge, MA.

¹¹ Nem véletlen, hogy éppen Napóleonnak tulajdonítják a következő kijelentést: „Akkor a legegyszerűbb megtartani a szavunkat, ha ki sem mondjuk.”

- European Economic Advisory Group (2012): „The Hungarian Crisis”, *The EEAG Report on the European Economy*, München: CESifo, München, 115–130.old.
- EUROSTAT (2011): *Eurostat regional yearbook 2011*. Luxembourg: European Commission. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-HA-11-001/EN/KS-HA-11-001-EN.PDF
- Fogyasztóvédelmi Alapítvány (2012). *Milyen panaszlehetőségeink vannak? Hova fordulhatunk, ha megkárosítanak?* Letöltés helye: http://fogyasztovedelem.hu/Varia_x/panasz.htm#panaszlehetoseg (letöltés dátuma: 2012. június 3.)
- Ingatlan és Befektetés (2012). „A háztartások eladósodottsága fordulóponthoz ér 2012-ben”. Letöltés helye: <http://www.ingatlanbefektetes.hu/cikkek/a-haztartasok-eladosodottsaga-forduloponthoz-er-2012-ben-22-nem-tudja-kozuzemi-dijat-fizetni> (letöltés dátuma: 2012. június 16.)
- International Social Survey Programme (1996). Role of Government III (ISSP 1996). <http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp>. Study No.: ZA2900
- Hart, Oliver (1988a). „Incomplete Contracts and the Theory of the Firm,” *Journal of Law, Economics and Organization*, Vol. 4(1), (Spring 1988).
- Hart, Oliver (1998b). „Incomplete Contracts and Renegotiation” (with John Hardman Moore), *Econometrica*. Vol. 56.
- Hudecz András (2012): „Párhuzamos történetek. A lakossági devizahitelezés kialakulása és kezelése Lengyelországban, Romániában és Magyarországon.” *Közgazdasági Szemle*, Vol. 59, 349–411.
- Keller Tamás szerk. (2012). *Javaslat a fenntartható fejlődés társadalmi indikátorainak mérésére*. Budapest: TÁRKI.
- Kornhauser, Lewis, A. (1983). „Reliance, Reputation and Breach of Contract”, *Journal of Law and Economics*. Vol.26, 691–706. old.
- Macaulay, Steward (1963). „Non-Contractual Relations in Business: A Preliminary Study”. *American Sociological Review*. Vol.28, No.1, 55–67..
- Matolcsy György (2010). *Nemzeti ügyek politikája*, 27. old. Letöltés helye: http://static.fidesz.hu/download/481/nemzeti_ugyek_politikaja_8481.pdf (letöltés dátuma: 2012. június 15.)
- Magyar Nemzeti Bank (2012): *Jelentés a pénzügyi stabilitásról*. 2012. november. Letöltés helye: http://www.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/MNB/Kiadványok/mnbhu_stabil/mnbhu_s_tab_jel_201211/jelentes_penzugyi_stabilitas_201211_hu.pdf (letöltés dátuma: 2012. november 5.)
- MTI – Figyelő(2012): *Hároméves költségvetési keretet kér az építőiparnak az ÉVOSZ*. Letöltés helye: http://www.figyelo.hu/cikk_print.php?cid=377736_haromeves_koltsegvetesi_keretet_ker_az_epitoiparnak_az_evosz (letöltés dátuma: 2012. november 12.)
- MTI – Stop (2012): *Nincs kiút a körbetartozások ürdögi köréből?* Letöltés helye: <http://www.stop.hu/gazdasag/nincs-kiut-a-korbetartozasok-ordogi-korebol/1083388/> (letöltés dátuma: 2012. november 12.)
- Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság (2012a): *Beszámoló a 20008-es évről*. Letöltés helye: http://www.nfh.hu/data/cms13403/beszamolo_2008.pdf (letöltés dátuma: 2012. június 8.)

- Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság (2012b). *Beszámoló a 2009-es évről*. Letöltés helye: http://www.nfh.hu/data/cms29775/beszamolo_2009.pdf (letöltés dátuma: 2012. június 8.)
- Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság (2012c). *Beszámoló a 2010-es évről*. Letöltés helye: http://www.nfh.hu/data/cms40651/beszamolo_2010.pdf (letöltés dátuma: 2012. június 8.)
- Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság (2012d). *Beszámoló a 2011-es évről*. Letöltés helye: http://www.nfh.hu/data/cms49597/2011_eves_beszamolo.pdf (letöltés dátuma: 2012. június 8.)
- Népszava (2012). *Ötven milliárd az intézmények tartozása*. Letöltés helye: http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=553569&referer_id= (letöltés dátuma: 2012. június 15.)
- Nozick, Robert (1974): *Anarchy, State and Utopia*. Basic Books, New York.
- Patterson, Dennis M. (1992). „The Value of a Promise”. *Law and Philosophy*. Vol. 11, 385–402. old.
- Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete (2012a): *Tájékoztató a Felügyelet 2007. első negyedévi panaszügyi tevékenységéről*. Letöltés helye: https://www.pszaf.hu/data/cms422928/paszafhu_panaszstatisztika20071.pdf (letöltés dátuma: 2012. június 6.)
- Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete (2012b): *Tájékoztató a Felügyelet 2009. I. negyedévi panaszkezelési tevékenységéről*. Letöltés helye: https://www.pszaf.hu/data/cms2014511/Panaszkezel_si_t_j_koztat_.pdf (letöltés dátuma: 2012. június 6.)
- Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete (2012c): *Összefoglaló a felügyelet fogyasztóvédelmi célú 2012. I. negyedéves hatósági tevékenységéről*. Letöltés helye: https://www.pszaf.hu/data/cms2350942/fogyved_hatosagi_tev_2012Q1.pdf (letöltés dátuma: 2012. június 6.)
- Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete (2012d): *Kockázati jelentés. 5. Melléklet – ábrák és táblázatok*. Letöltés helye: http://www.pszaf.hu/data/cms2352358/kockazati_jelentes_2012_I_mellekletek.pdf (letöltés dátuma: 2012. június 14.)
- Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete (2012e). *Sajtóközlemény: Közel százhetvenezer család végtörlesztett a záróráig*. 2012. Március 12. A letöltés helye: http://www.pszaf.hu/bal_menu/jelentesek_statiztikak/statiztikak/vegtorlesztesi_stat (letöltés dátuma: 2012. június 15.)
- Raiser, Martin, Alan Rousso, and Franklin Steves (2004). „Measuring Trust in Transition: Preliminary Findings from 26 Transition Economies”, in János Kornai, Bo Rothstein, and Susan Rose-Ackerman (eds.): *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition*. New York. Palgrave Macmillan, 55–70. old.
- Schiller, Friedrich ([1799], (2004). „*Die Bürgerschaft*” in *Sämtliche Werke*, Carl Hanser Verlag, München, Wien, Vol. I, 352–356. old.
- Sharp, F.C. (1934). „The Ethics of Breach of Contract”, *International Journal of Ethics*, Vol. 45, 27–53. old.
- Shavell, Steven (2006). „Is Breach of Contract Immoral?”. *Emory Law Journal*, Vol. 56, 439–460. old.

- Sik Endre (2011): *A magyarok ötöde nem tudja fizetni a számlákat*. TÁRKI Zrt. <http://www.tarki.hu/hu/news/2011/kitekint/20110830.html> (letöltés dátuma: 2012. június 3.)
- Simonovits, András (2011). „The Mandatory Private Pension Pillar in Hungary: An Obituary”, *International Social Security Review*, Vol. 64, 81–98. old.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy (2008). „Promises”. Letöltés helye: <http://plato.stanford.edu/entries/promises> (letöltés dátuma: 2012. június 15.)
- Szabó Lőrinc (1958) „A kezesség”, Friedrich Schiller „Die Bürgschaft” c. versének fordítása in *Örök barátaink*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Varga Mihály (2010). „Év végére már jobb lehet” –a *Demokrata* c. lapnak adott interjú 2010. február 17-én. Letöltés helye: http://www.demokrata.hu/ujsag-cikk/ev_vegere_mar_jobb_lehet (letöltés dátuma: 2012. június 15.)
- Wilkinson-Ryan, Tess and Jonathan Baron (2009). „Moral Judgement and Moral Heuristics in Breach of Contract”. *Journal of Empirical Legal Studies*, Vol. 6, 405–423.
- Woodruff, Christian (2004). „Establishing Confidence in Business Partners: Courts, Networks, and Relationships as Pillars of Support”, in János Kornai, Bo Rothstein, and Susan Rose-Ackerman (eds): *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition*, New York: Palgrave Macmillan, 111–125. old.